
**ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 2009-2013 ԹԹ. ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ**

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության հիմնախնդիրները 2009-2013 թթ. գտնվել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության և այլ ստորաբաժանումների ուշադրության կենտրոնում: Իրականացվել են անհատական և կոլեկտիվ ուսումնասիրություններ, հրատարակվել մենագրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, կազմակերպվել են գիտական նստաշրջաններ:

Հայկական հարցի ուսումնասիրության շրջանակներում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյակի կապակցությամբ 2009 թ. հրատարակել է գիտական հոդվածների ժողովածու, որտեղ ներառված են ինստիտուտի կողմից նույն խորագրով 2008 թ. կազմակերպված հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումները¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելուն ուղղված՝ եգիպտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբարի գործունեությանն է նվիրված պատմական գիտությունների թեկնածու Հովակիմ Բոյաջյանի մենագրությունը², որը գրի է առնվել ըստ արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, պարբերական մամուլի նյութերի և պատմագիտական գրականության ուսումնասիրության: Հայկական հարցի ուսումնասիրության բնագավառում ուշագրավ է պատմական գիտությունների դոկտոր Արարատ Հակոբյանի՝ Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին նվիրված մենագրությունը³: Հեղինակը ոչ միայն քննարկել է այդ կոնֆերանսների դիվանագիտական նախապատ-

¹ Տե՛ս Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյակը և պատմության դասերը, Երևան, 2009 (**Անանյան Ա.**, Օսմանյան բանակում ծառայող հայ զինվորականության ճակատագիրը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, էջ 99-116; **Մարուքյան Ա.**, Հայկական հարցը Սևրի և Լոզանի պայմանագրերում, էջ 48-60; **Կարապետյան Ա.**, Հայկական հարցի լուծման ուղիները արմենականների ծրագրերում, էջ 39-42; **Կոստանյան Է.**, Հայկական հարցի ծագումն ու առաջացումը. նրա ներքին բովանդակությունը, էջ 22-39; **Հովհաննիսյան Լ.**, Հայկական հարցն Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին և մեծ տերությունները, էջ 87-99; **Ղամբարյան Ա.**, ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը Հայկական հարցում Փարիզի վեհաժողովի նախօրյակին, էջ 60-69; **Ստեփանյան Ս.**, Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյա դասերը, էջ 7-22):

² Տե՛ս **Բոյաջյան Հ.**, Պողոս Նուբար փաշան և բարենորոգումների խնդիրներն Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ., Երևան, 2010:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010:

րաստությունը և ընթացքը, պատմաքննական ու համադրական տեսանկյուններից վերլուծել ստորագրված պայմանագրերը, այլև հատուկ ուշադրություն է դարձրել հայ-թուրքական տարածքային-սահմանային խնդիրներին, ինչպես նաև դիտարկել այդ պայմանագրերի օրինականությանն ու միջազգային պայմանագրային իրավունքին առնչվող հարցերը:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմությանն են նվիրված ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում և գիտական այլ հրատարակություններում լույս ընծայված՝ ինստիտուտի մի շարք աշխատակիցների հոդվածները, որոնք շարադրված են արխիվային հարուստ նյութերի, հրատարակված փաստաթղթերի և պատմագիտական գրականության համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա¹:

Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի պատմությանն առնչվող զանազան հիմնախնդիրներ քննարկվել են հանրապետական և արտերկրի հեղինակավոր մատենաշարերում և պարբերականներում ինստիտուտի աշխատակիցների տպագրած հոդվածներում²:

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին (Նոր ժամանակաշրջան. 17-րդ դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), Երևան, 2010 (**Կոստանյան Է., Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, էջ 429-447; **Պողոսյան Բ.**, Հայերի կոտորածների միջազգային արձագանքները, էջ 544-549; Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918-1945 թթ.), Երևան, 2010 (**Գալոյան Գ., Խաչատրյան Վ.**, Հայկական հարցը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում: Սերի պայմանագիրը, էջ 142-164; **Ստեփանյան Գ.**, Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը: Հայերի կոտորածները, էջ 165-180; **Խաչատրյան Վ.**, Քեմալական Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականությունը, էջ 211-218; **Գասպարյան Ռ.**, Իրադրությունը Կիլիկիայում: Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը և կոտորածները, էջ 218-231; **Հակոբյան Ա.**, Հայկական «Նեմեախը» գործողության մեջ, էջ 231-236; **Ղազախեցյան Վ.**, Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսը: 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը, էջ 324-339; *նույնի՛*՝ Կարսի կոնֆերանսը: 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի պայմանագիրը, էջ 367-374; *նույնի՛*՝ Հայկական հարցը Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում (1921-1923 թթ.): Հայրենադարձությունը, էջ 645-658); **Խաչատրյան Վ.**, ՀՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 2010, թիվ 1-2, էջ 36-58; *նույնի՛*՝ Советская Армения и Армянский вопрос в сфере военных приготовлений СССР и советско-турецкого противостояния в годы Второй мировой войны // История: электронный научно-образовательный журнал. Содружество Независимых Государств: Историческое пространство обществ, народов, стран, регионов [Электронный ресурс]. <http://mes.igh.ru/magazine/content/armenian-iIssue.html>; **Մախմուրյան Գ.**, Հայկական հարցն ու Հայաստանի Հանրապետությունը բրիտանական պառլամենտի 1920 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների հաշվետվություններում, ԼՀԳ, 2009, թիվ 2, էջ 20-32:

² **Խաչատրյան Վ.**, Հայերի ցեղասպանության իրականացման թուրքական քաղաքականության շարունակականությունը (1894-1922 թթ.) // Tanulmányok az örmény népiirtás témaköréből, Budapest, 2009, 16-25 old; **Գասպարյան Ռ.**, Կիլիկիահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894-1896 թթ., ԼՀԳ, 2010, թիվ 1-2, էջ 15-35; **Սահակյան Ռ.**, Ականատեսի վկայությունները Մուշ քաղաքի հայության կոտորածի մասին, էջ 449-457; **Ստեփանյան Ա.**, Արմին Վեզները որպես մեծ մարդասեր և Հայոց ցեղասպանության ականատես, էջ 437-447; *նույնի՛*՝ Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային հարաբերություններում, Գիտու-

2010 թ. ինստիտուտի աշխատակիցները զեկուցումներով հանդես են եկել Հայոց ցեղասպանության 95-րդ տարելիցին և ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռի 90-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտա-ժողովներում, որոնց նյութերը տպագրվել են 2011 թ. ինստիտուտի հրատարակած հոդվածների ժողովածուում¹:

Հիշարժան են ինստիտուտի որոշ աշխատակիցների հոդվածները՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին միջազգային ասպարեզում և դրա իրավաբանական-քաղաքական կողմին²: Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու հատուցման թեման գերակշռում է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Աշոտ Մելքոնյանի հրատարակած հոդվածների ժողովածուում³: Հայոց ցեղասպանության պատմության տարբեր հիմնահարցերի վրա լույս է սփռում նաև պատմության ինստիտուտի հրատարակած՝ «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածուի 10-13-րդ հատորներում զետեղված ուսումնասիրությունների մի մասը⁴:

Ինստիտուտի աշխատակիցներն ուսումնասիրել են նաև Հայոց ցեղասպանության՝ ֆրանսիական և թուրքական պատմագրություններին վերաբերող տարբեր հիմնախնդիրներ⁵: 1909 թ. կլիկյան կոտորածների ուսում-

թյան աշխարհ, 2010, թիվ 2, էջ 14-19; **Խառատյան Ա.**, Ադանայի 1909 թ. կոտորածի լուսաբանումը արևմտահայ մամուլում, ՊԲՀ, 2009, թիվ 1, էջ 3-14; **Սահակյան Ռ.**, Ինքնապաշտպանական կոմիտեի Սրբմայր Հայաստանում 1915 թ. և ՀՀ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010:

¹ Տե՛ս Մեծ եղեռն. դատապարտումից՝ հատուցում (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2011 (**Ստեփանյան Ս.**, Հայերի ցեղասպանությունը և արդարացի պահանջատիրությունը, էջ 25-35; **Ավագյան Ք.**, Ամերիկահայերի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը Սևրի պայմանագրին նախորդող տարիներին, էջ 50-63; **Մարուքյան Ա.**, ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռի քաղաքական ու միջազգային-իրավական նշանակությունը, էջ 83-98; **Պողոսյան Բ.**, Սևրի պայմանագիրը որպես ՀՀ արտաքին քաղաքականության գործոն, էջ 99-105, և այլն):

² Տե՛ս **Պողոսյան Բ.**, Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները և ԱՄՆ կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը 1991-2007 թթ., Երևան, 2011; **Մարուքյան Ա.**, Թուրքիայի միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմնախնդիրը. ամփոփում և առաջարկներ, ՎԷՄ, 2010, թիվ 1 (29), էջ 11-28; *նույնի՝* Սևրի պայմանագրի և Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռի վավերականության հարցի շուրջ, ՎԷՄ, 2010, թիվ 3 (31), էջ 130-142; *նույնի՝* ՄԱԳ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան և Հայոց ցեղասպանությունը (վերլուծություն և առաջարկներ), ՎԷՄ, 2011, թիվ 4 (36), էջ 152-175; **Ստեփանյան Ս.**, Հայոց ցեղասպանության ճանաչումից ու դատապարտումից մինչև հայկական հարցի արդարացի լուծումը, ԼՀԳ, 2012, թիվ 1, էջ 28-34; *նույնի՝* 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը. Հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների վերացման հիմնահարցերը // Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből, Budapest, 2009, 77-86 old:

³ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Հայոց պատմության հարցեր. դասերն ու պատգամները, Երևան, 2013:

⁴ Հայոց պատմության հարցեր, հ. 10-13, Երևան, 2009-2012:

⁵ **Պողոսեան Վ.**, Համիդեան կոտորածների պատմության նենգափոխումը ֆրանսիական պատմագրության կողմից (Ի դ. երկրորդ կես – ԲԱ դ. սկիզբ), Հանդես ամսօրեայ, 2009, թիվ 1-12, էջ 293-316; *նույնի՝* L'image du génocide des Arméniens d'après Henry Barby // Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből, Budapest, 2009, 56-68 old; *նույնի՝* Համիդեան կոտորածները Բ. դարի սկզբի ֆրանսական պատմագրության քննական լոյսի ներքոյ, Հայկազեան հայագիտական

նասիրության ասպարեզում ֆրանսիական պատմագրության նվաճումներին է նվիրված պատմական գիտությունների դոկտոր Վարուժան Պողոսյանի մենագրությունը¹: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առաջին անգամ նա քննական վերլուծության է ենթարկել 1909-1918 թթ. Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական ուսումնասիրությունները:

Ինստիտուտի աշխատակիցներն իրենց լույսն են ներդրել նաև փաստաթղթերի ժողովածուների հրատարակության գործում: 2010 թ. Վ. Պողոսյանի աշխատասիրությամբ լույս է տեսել 1920 թ. Մարաշում քեմալականների իրականացրած հայերի կոտորածները լուսաբանող փաստաթղթերի ժողովածու, որն ամփոփում է ֆրանսերեն և անգլերեն տպագիր ու անտիպ նյութեր, որոնք քաղված են հայկական արխիվներից, ժամանակի անգլիական և ֆրանսիական մամուլից, օտարերկրյա և հայ ականատեսների հուշերից²: Այս ասպարեզում ինստիտուտի ձեռքբերումների շարքում հարկ է հիշատակել պատմական գիտությունների դոկտոր Գայանե Մախմուրյանի կազմած՝ «Հայաստանը ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտի փաստաթղթերում 1917-1920 թթ.» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն, որտեղ ռուսերեն թարգմանությամբ ներկայացված են Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող՝ ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտի մեծաթիվ փաստաթղթեր ու նյութեր³:

Թարգմանական գրականության ասպարեզում ևս ինստիտուտն ունի ներդրում. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանի ջանքերով հրատարակվել է Իռաննիս Կ. Խասիոտիսի՝ Հայկական հարցում հունական քաղաքականությանը վերաբերող աշխատությունը⁴:

Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախաշեմին ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի աշխատակիցները ջանքեր չեն խնայի նպաստելու Հայոց ցեղասպանության պատմության հետագա ուսումնասիրությանը և հայ ժողովրդի արդարացի պահանջատիրության խնդիրների բարձրաձայնմանն ու լուծմանը:

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՏՅԱՆ

հանդես, հ. Լ., 2010, էջ 157-186; **Սահակյան Ռ.**, 1914-1916 թթ. հայ կամավորական շարժման և արևմտահայ ինքնապաշտպանական մարտերի խեղաթյուրումը թուրք և ադրբեջանցի պատմաբանների աշխատություններում, Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրություններ, Երևան, 2011, էջ 60-61:

¹ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:

² Les massacres des Arméniens de Marache en 1920. Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2010.

³ Տե՛ս **Արմենիա** в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг. /Сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия. Ред. В. Казахеян. Ереван, Ин-т. истории НАН Армении, 2011:

⁴ Տե՛ս **Խասիոտիս Իռաննիս Կ.**, Պատմական ավանդույթ և քաղաքական իրապաշտություն. Հունական քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ (1876-1996), հունարեն բնագրից թարգմանությունը ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ. Մ. Բարթիկյանի, Երևան, 2012: